

بررسی انواع هجرت در راه خدا و آثار اخلاقی آن

هانیه گودرزی^۱

چکیده

یکی از مهم‌ترین و درخشانده‌ترین برنامه‌های ادیان آسمانی، به خصوص اسلام پیشنهاد مهاجرت است که انسانها را از وابستگی به نقطه نامناسبی از سرزمین و نیز از روح شرک‌آلود وطن پرستی آزاد می‌کند. هجرت همواره در زندگی انسان و کسب تجربه، علم و آگاهی و حتی تعالی اخلاقیات انسان نیز تأثیرگذار بوده است و لذا حتی بوجود آمدن برخی تمدنها نیز حاصل هجرت انسان بوده است، در آموزه‌های قرآنی به انواعی از هجرت اشاره شده است و آثار مختلفی برای آنها مطرح شده است برخی از این آثار در بعد تربیتی و اخلاقی هستند. از آن جا که تاکنون در این خصوص پژوهش مستقلی انجام نگرفته است ضروری دانسته شد که در خصوص این موضوع پژوهش انجام گیرد بر این اساس هدف اصلی از نوشتار حاضر که بر اساس روش توصیفی - تحلیلی به نگارش درآمده بررسی انواع هجرت در راه خدا و آثار اخلاقی آن می باشد از جمله یافته ها و دستاوردهای این مقاله می‌توان به انواع هجرت در راه خدا مانند: هجرت مکانی و ظاهری، هجرت باطنی و معنوی و هجرت از دست ظلم اشاره نمود از آثار اخلاقی هجرت در راه خدا نیز به مواردی مانند: کسب فضایل اخلاقی ، کسب خودسازی اخلاقی و طهارت درونی و رهایی از رذایل اخلاقی اشاره کرد.

کلید واژه ها: - آثار - اخلاق - انواع - خدا - هجرت .

۱- سطح ۲ ، حوزه علمیه نرجسیه(س) ، نورآبادممسنی ، GOODARZE134646@GMAIL.COM

مقدمه

مسأله هجرت یکی از مهمترین مسائلی است که در آغاز اسلام، اساسی‌ترین نقش را در پیروزی حکومت اسلامی ایفا کرد؛ منظور از هجرت، مهاجرت است که به معنای جدایی است. بنابر آموزه های قرآن هجرت دارای انواع مختلفی است و از این انواع آثار مختلف و اهداف مختلف نیز تحقق می یابد، گاهی هجرت مکانی و به جهت مهاجرت در راه خدا است که هدف از آن نیز ترویج دین خدا و اخلاقیات و تعالی انسان ها است و گاهی هجرت به قصد فراگیری علوم و معارف دینی است که این نیز به نوبه خود سبب تقرب آنان به معنویات و خداوند می شود و مسلماً در تعالی اخلاق انسان و مخصوصاً دور شدن از گناهان ثمربخش است لذا از آن جا که انواع هجرت، دارای هدف و آثار گوناگون نیز هستند لازم است که برپایه آیات قرآن انواع هجرت را شناخت و به جهت برخورداری از آثار آنها و همچنین به جهت حفظ دین و اخلاقیات، آثار اخلاقی آنها را نیز شناخت و ترویج نمود تا هر چه بیشتر انسان ها به خداوند نزدیک شوند و از گناهان و ناهنجاری های اخلاقی به سمت فضایل و خداوند هجرت کنند.

در صدر اسلام نیز «مهاجران» کسانی بودند که برای نجات ایمان خود مکه را رها کرده و به مدینه آمدند. این واقعه از چنان ارزش و اهمیتی برخوردار بود که مبدأ تاریخ مسلمانان شد. انواع هجرت در همه زمانها و در طول تاریخ از اهمیتی فوق العاده ای برخوردار است زیرا از یک سو مؤمنان را از تسلیم در برابر فشار و خفقان محیط باز می دارد و از سوی دیگر عامل صدور اسلام و علوم اسلامی به نقاط مختلف جهان می شود. و بر این اساس می توان پیشینه نظری موضوع را همزمان با نزول آیاتی از قرآن در خصوص انواع هجرت و آثار آن برشمرد و از نظر پیشینه تجربی با توجه به جستجوهای انجام گرفته به دست آمد که تاکنون در خصوص موضوع انواع هجرت و آثار اخلاقی آن، پژوهش مستقلی انجام نشده است ولی برخی مقالات و کتب مشابه عنوان فوق وجود داشتند که به جهت رعایت اختصار به ذکر برخی از آنها اشاره می شود. (۱) کتاب «هجرت در قرآن» تألیف سید مهدی هاشمی، (۲) مقاله جایگاه هجرت در مکتب اسلام، نوشته سید جواد حسینی؛ وجه تمایز نوشتار حاضر با این کتب و مقالات در این است که در نوشتار حاضر انواع هجرت در راه خدا و آثار اخلاقی آنها مورد بررسی قرار گرفته است حال آنکه در سایر پژوهش ها چنین امری انجام نشده است اکنون سؤال اصلی پژوهش این است که انواع هجرت در راه خدا و آثار اخلاقی آنها چه هستند؟ محقق در صدد است به این سؤال پاسخ دهد.

۱. مفهوم شناسی

در این قسمت از نوشتار لغات کلیدی پژوهش در معنای لغوی و اصطلاحی بررسی می شوند.

۱-۱. هجرت

واژه هجرت در لغت از «هجر» گرفته شده است که به معنای ترک و جدایی است؛ مهاجرت در اصل به معنای بریدن از دیگری و ترک وی است. هجرت در اصطلاح به معنی: «از خانه و زندگی، برای نجات ایمان و دین خود، دست شستن و به سرزمین ایمان کوچ کردن» است. علمای اسلام، با جملات مختلفی، «هجرت» را تعریف کرده‌اند، ولی شاید کوتاهترین و پرمحتواترین تعبیرات، عبارت علامه طباطبایی (ره) باشد که هجرت را یعنی برگزیدن «دین» در مقابل «وطن» دانسته‌اند. البته که هجرت، همیشه جدا شدن و دل کندن از «وطن و خانواده» نیست، و گاه به معنی دور شدن از «شرک، گناه و پلیدی» است و می‌تواند دارای مصادیق معنوی باشد^۴ که در این صورت به معنی دست شستن از گناه و دوری کردن از معصیت خواهد بود. «و از پلیدی دوری کن»^۵ یا مهاجرت گاهی با جسم یا بدن است چنانچه در قرآن آمده است: «در بستر از آنها دوری نمائید»^۶ و گاهی نیز با زبان و قلب انجام می‌گیرد. چنان چه خداوند می‌فرماید: قوم من قرآن را رها کردند؟! و گاهی بریدن از غیر با هر سه (بدن، زبان، قلب) است «و در برابر آنچه دشمنان می‌گویند شکیباً باش و به طرزی شایسته از آنان دوری گزین»^۸ به همه این موارد هجرت گفته می‌شود.

۱- ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ذیل واژه «هجر».

۲- راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۱، ص ۵۳۶.

۳- طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۴، ص ۸۸. «ایثار الدین علی الوطن»

۴- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۱۰، ص ۳۰۳.

۵- مدثر: ۵. «و الرُّجْزَ فَاهْجُرْ».

۶- نساء: ۳۴؛ «وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ».

۷- فرقان: ۳۰؛ «إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا».

۸- مزمل: ۱۰؛ «وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا».

۲-۱. خدا

خدا در لغت به آفریننده جهان هستی گفته می شود. این واژه که معادل لفظ «الله» در عربی به کار رفته است،^۱ به ویژه در ترکیب، به معنای صاحب و مالک نیز به کار رفته است، مثل کدخدا به معنای صاحب خانه می باشد.^۲ از نظر مفسرین الله اسم اعظم خداوند است و خدا به کسی گفته می شود که هم مالک و صاحب چیزی است و هم در رشد و پرورش آن نقش دارد، خداوند هم صاحب حقیقی عالم است و هم مدبّر و پروردگار آن است.^۳

۳-۱. آثار

کلمه «آثار»، جمع واژه «اثر» است و به معنای نشانه. أثر بقیة الشيء، و الجمع آثار (باقی مانده شئی گفته شده است و جمع آن آثار)^۴؛ به طور کلی «اثر» در اصطلاح عبارت است: از علامت و نشانه‌ای که از چیزی یا از کسی باقی ماند؛ خواه بنائی باشد یا دینی یا بدعتی یا جای پای و یا غیر از این‌ها.^۵

۴-۱. اخلاق

در لغت جمع خُلُق است به معنای سجیه و خوی می باشد، در اصطلاح آن را به معنای صفات و صورت باطنی انسان و خُلُق را صفات و صورت ظاهری انسان دانسته‌اند.^۶

۲. انواع هجرت در راه خدا

از آن جا که در بیش از ۱۴ آیه از سوره های مختلف قرآن در خصوص هجرت بحث به میان آمده است مشخص است که مسلماً هجرت انواع مختلفی دارد لذا در این قسمت از نوشتار به معرفی اقسام هجرت پرداخته می شود.

۲-۱. هجرت مکانی و ظاهری

یکی از مهمترین انواع هجرت در راه خدا ، هجرت مکانی و ظاهری است در قرآن به این نوع از

۱-دهخدا ، لغت نامه دهخدا ، ذیل واژه (خدای).

۲-قرشی ، قاموس قرآن ، ذیل واژه (خدا).

۳-معین ، فرهنگ لغت معین ، ذیل واژه (خدا).

۴-قرائتی، تفسیر نور ، ج ۱ ، ص ۲۶.

۵-ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۶.

۶-قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲

۷-زبیدی، تاج العروس، ذیل واژه (خلق).

هجرت در آیات متعدد اشاره و تأکید شده است آن جا که خداوند فرمودند: آنها که ایمان آوردند و هجرت کردند، و با اموال و جانهایشان در راه خدا جهاد نمودند، مقامشان نزد خداوند برتر است و آنها پیروز و رستگارند! در تفسیر این آیه آمده است کسانی که با مال و جان خود در راه خداوند هجرت و جهاد نمودند بزرگترین کارها را انجام داده اند. چنانچه حضرت ابراهیم نیز در هجرت به سوی خداوند چنین گفت که: «من بسوی پروردگارم هجرت می‌کنم».

این نوع از هجرت نیز ناظر به همین گونه از هجرت ظاهری به سوی خداوند است، دوری از وطن و سرزمین مادری و رفتن به سرزمین غربت برای این است که افرادی مانع از خداپرستی حضرت ابراهیم نشوند. بر این اساس افرادی که در راه خدا هجرت می‌کنند بر اساس آموزه های قرآنی نقاط امن و گسترده فراوان در زمین پیدا می‌کنند چنانچه حضرت ابراهیم نیز پیدا نمود هجرت حضرت ابراهیم از دارالکفر بابل و منطقه شرک آلود نمرودیان به سوی شام دارای منافع سرشاری برای جامعه انسانی و سبب برافراشته شدن پرچم توحید، و هجرت دادن هاجر و اسماعیل به سرزمین مکه سبب برکات فراوانی شد که شماره کنندگان از شمارش آن عاجز هستند. و از طرفی در قرآن در این خصوص آیه ای ذکر شده است که خداوند فرمودند: «آن که در راه خدا هجرت کند، موضعهای بسیار وسیعی در زمین می‌یابد».

این گونه آیات، علاوه بر آنکه انواع هجرت را مشخص می‌کنند فلسفه هجرت را نیز تبیین می‌کنند، این آیات در حقیقت مسلمانانی را که در بند مشرکین و محاصره کفار قرار دارند، و به واسطه فشارهای آنها توان انجام رسالت‌های انسانی و اسلامی خود را ندارند، به «هجرت» تشویق و ترغیب می‌کند، و با بشارت «وسعت و آسایش» ترس و وحشت، از غربت و تنهایی را از دل آنها می‌زداید. بر

۱- توبه: ۲۰؛ «الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ أَكْبَرُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ».

۲- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۳۲۳.

۳- عنکبوت: ۲۶؛ «...إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي».

۴- طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۱۸۰.

۵- انصاریان، تفسیر حکیم، ج ۶، ص ۱۶۵.

۶- نساء: ۱۰۰؛ «وَمَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاغِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً».

یعنی خودسازی و طهارت روح و درون انسان است. افرادی که در راه خداوند هجرت می کنند سعی در تزکیه نفس خود دارند تا دلها و نفس خود را پاک کنند از طرفی مهاجران چون افرادی بودند که مبلغ دین و اخلاقیات بودند لذا زمانی تبلیغات و سخنان آنها به دلها راه خواهد یافت که سخنانشان از دل پاک برآید. به همین جهت است که انبیاء و پیامبران، از جمله خاتم پیغمبران، آن گاه وحی الهی را تلقی و دریافت می کنند که به اوج پاکی رسیده باشند. و بعد از دریافت وحی و راه یابی به عمق کتاب تدوین، دستور راه یابی به قلب کتاب تکوین، یعنی انسان را می یابند و به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در روزهای اول بعثت دستور چنین هجرتی داده می شود و از هر نوع پلیدی دوری کن.^۲

در تفسیر این آیه آمده است که گسترش مفهوم رجز (پلیدی) سبب شده است که تفسیرهای گوناگونی برای آن ذکر کنند. گاه آن را به بتها، و گاه به هر گونه معصیت، و گاه به اخلاق زشت و ناپسند و گاه به حب دنیا که سرآغاز هر خطیئه و گناه است، و گاه به عذاب الهی که نتیجه شرک و معصیت است و گاه به معنی هر چیزی که انسان را از خدا غافل می کند، تفسیر کرده اند.

نکته اصلی این است که «رجز» در اصل به معنی اضطراب و تزلزل است^۳ و سپس به هر گونه گناه شرک، بت پرستی، وسوسه های شیطانی، اخلاق ذمیمه و عذاب الهی که مایه اضطراب انسان می گردد و او را از مسیر صحیح منحرف می کند، اطلاق شده است. بعضی نیز معتقدند که «رجز» و «رجس» که به معنی «پلیدی» است مرادف است.^۴ با این وجود هر چند این فرمان جنبه دفعی دارد نه رفعی؛ ولی به این مقدار این پیام را همراه دارد که مبلغان مهاجر باید هجرتی از گناهان داشته باشند و برخوردار از طهارت و پاکی روحی باشند.

۳-۳. رهایی از رذایل اخلاقی

از دیگر آثار اخلاقی هجرت، رهایی از رذایل اخلاقی و ترک گناهان است بدان جهت پیامبر اکرم

۱- سروش، امر به معروف و نهی از منکر، ص ۱۲۶.

۲- مدثر: ۵. «وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ».

۳- راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، زیر واژه «رجز»

۴- مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۵، ص ۲۱۳.

۵- فخر رازی، تفسیر کبیر، ج ۳۰، ص ۱۳۰.

(صلی الله علیه و آله) فرمود: « برترین هجرت آن است که از گناهان هجرت کنی » لذا یکی از بارزترین صفات مهاجران - که حتی نام هجرت به خود گرفته - دوری از گناه و ذایل اخلاقی است . پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمود: « هجرت دو گونه است: یکی از آنها اینکه از بدیها دوری کنی و دیگری آن است که به سوی خداوند متعال و رسولش هجرت کنی و تا زمانی که توبه پذیرفته می شود، هجرت قطع نمی شود».^۲

انسان مهاجر با هجرت کردن از تمایلات نفسانی از ذایل اخلاقی دور می شود. چنانچه پیامبر فرمودند « مهاجر کسی است که (از) خطاها و گناهان هجرت کند»^۳ در اینجا به صورت حصر می فرماید: تنها مهاجر کسی است که از خطاها و گناهان هجرت کند. در هجرت و دوری از گناه، هجرت دیگری نهان است و آن هجرت شهوات و ذایل اخلاقی و تمایلات است.

حضرت علی (علیه السلام) در این خصوص فرمود: « از شهوات هجرت و دوری کنید، زیرا شهوات شما را به سوی ارتکاب گناهان و هجوم بردن بر زشتیها هدایت می کند».^۴

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) همچنین در حدیثی دیگر فرمودند: « برترین هجرت آن است که فاصله بگیری از چیزی که خدا بد می داند»^۵ هجرتی که در راه خدا باشد مسلماً از ذایل اخلاقی و سیئات انسان را دور می کند.

۱- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ص ۵۲۱؛ « أَشْرَفُ الْهَجْرَةِ أَنْ تَهْجَرَ السَّيِّئَاتِ ».

۲- همان، ص ۵۲۱، روایت ۶۳۳۸. «الْهَجْرَةُ هِجْرَتَانِ: أَحَدُهُمَا أَنْ تَهْجَرَ السَّيِّئَاتِ وَالْأُخْرَى أَنْ تَهَاجِرَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَرَسُولِهِ وَلَا تَنْقَطِعُ الْهَجْرَةُ مَا تَقَبَّلَتِ التَّوْبَةُ».

۳- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ص ۵۲۱؛ «الْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ الْخَطَايَا وَالذُّنُوبَ».

۴- تمیمی آمدی، غرر الحکم، حدیث ۲۵۰۵؛ «أَهْجَرُوا الشَّهَوَاتِ فَإِنَّهَا تَقُودُكُمْ إِلَى رُكُوبِ الذُّنُوبِ وَالتَّهْجُمِ عَلَى السَّيِّئَاتِ».

۵- محمدی ری شهری، همان کتاب، ص ۵۲۱؛ «أَفْضَلُ الْهَجْرَةِ أَنْ تَهْجَرَ مَا كَرِهَ اللَّهُ».

نتیجه گیری

هجرت در راه خدا انواع مختلفی دارد و از مهم‌ترین و درخشانده‌ترین برنامه‌های دین اسلام هجرت در راه خدا است؛ منظور از هجرت همان مهاجرت است که به معنای جدایی نیز می‌باشد. هجرت همواره در زندگی انسان و کسب تجربه، علم و آگاهی و حتی تعالی اخلاقیات انسان نیز تأثیرگذار بوده است و لذا حتی بوجود آمدن برخی تمدن‌ها نیز حاصل هجرت انسان بوده است، در آموزه‌های قرآنی به انواعی از هجرت اشاره شده است و آثار مختلفی برای آنها مطرح شده است برخی از این آثار در بعد تربیتی و اخلاقی هستند.

گاهی هجرت مکانی و به جهت مهاجرت در راه خدا است که هدف از آن نیز ترویج دین خدا و اخلاقیات و تعالی انسان‌ها است و گاهی هجرت به قصد فراگیری علوم و معارف دینی است که این نیز به نوبه خود سبب تقرب آنان به معنویات و خداوند می‌شود و مسلماً در تعالی اخلاق انسان و مخصوصاً دور شدن از گناهان ثمربخش است لذا از آن جا که انواع هجرت، دارای هدف و آثار گوناگون نیز هستند لازم است که برپایه آیات قرآن انواع هجرت را شناخت و به جهت برخورداری از آثار آنها و همچنین به جهت حفظ دین و اخلاقیات، آثار اخلاقی آنها را نیز شناخت و ترویج نمود تا هر چه بیشتر انسان‌ها به خداوند نزدیک شوند و از گناهان و ناهنجاری‌های اخلاقی به سمت فضایل و خداوند هجرت کنند.

انواع هجرت در راه خدا عبارتند از: ۱. هجرت مکانی و ظاهری، ۲. هجرت باطنی و معنوی و ۳. هجرت از دست ظلم.

آثار اخلاقی هجرت در راه خدا بسیار هستند برخی از آنها عبارتند از: ۱. کسب فضایل اخلاقی، ۲. کسب خودسازی اخلاقی و طهارت درونی و ۳. رهایی از رذایل اخلاقی.

فهرست منابع و مآخذ

* قرآن مجید ، ترجمه محمد علی رضایی اصفهانی .

- ۱- انصاریان، حسین ، تفسیر حکیم ، قم : دارالعرفان ، ۱۳۸۷
- ۲- جوادی آملی، عبدالله؛ تفسیر تسنیم ، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش،
- ۳- حیدری ، احمد ، عوام و خواص از دیدگاه قرآن ، قم : مرکز تحقیقات سپاه ، ۱۳۸۲
- ۴- خمینی ، روح‌الله، آداب الصلاة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۸.
- ۵-.....، مصباح‌الهدایه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶
- ۶-.....، شرح چهل حدیث، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۸
- ۷-.....، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۲
- ۸- دهخدا، سید علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران : نشر دانشگاه ، ۱۳۷۷ هـ.ش.
- ۹- سروش ، محمد ، امر به معروف و نهی از منکر ، تهران : نمایندگی ولی فقیه در سپاه ، ۱۳۸۷
- ۱۰- طباطبائی، محمد حسین؛ تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
- ۱۱- طبرسی، فضل بن حسن ، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران : نشر ناصر خسرو ، ۱۳۷۷.
- ۱۲- قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: انتشارات مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۸ هـ ش
- ۱۳- فیض کاشانی، محسن، المحجّة البیضاء، تهران: مکتبۃ الصدوق، ۱۳۸۸.
- ۱۴- محمدی ری شهری ، محمد، میزان الحکمه ، تهران : نشر کتب اسلامیه ، ۱۴۰۷
- ۱۵- مطهری ، مرتضی ، گفتار های معنوی، قم : نشر صدرا ، ۱۳۸۲.
- ۱۶- معین ، محمد، فرهنگ فارسی معین ، تهران : نشر سرایش ، ۱۳۷۹
- ۱۷- مکارم شیرازی ، ناصر، تفسیر نمونه ؛ تهران : انتشارات دارالکتب الاسلامیه ، ۱۳۷۵

منابع عربی

- ۱- ابن منظور ، محمد بن مکرم ، لسان العرب، بیروت : دارالاحیاء التراث العربیه، ۱۴۱۴ هـ.ق.

٢- تميمي أمدي ، احمد بن محمد، **غررالحكم و دررالعلم**، بيروت : دارالمعرفه ، ترجمه : عدنان صفرى، ١٤٠٨

٣- راغب اصفهاني، حسين بن محمد، **مفردات في غريب القرآن**، دمشق-بيروت: انتشارات دارالعلم الدارالشاميه، ١٤١٢م

٤- زبيدي، مرتضى ، **تاج العروس**، بيروت : دارالعلم، ١٤٠٧.

٥- فخر رازى ، محمد بن عمر ، **تفسير كبير**، بيروت : دارالاحياء التراث العربيه ، چاپ سوم، ١٤٢٠.

٦- قرشى ، على اكبر ، **قاموس قرآن** ، تهران : دارالكتب الاسلاميه ، ١٤١٢.

٧- كليني ، يعقوب ، **اصول الكافي**، بيروت : دارالعلم ، ١٤٠٧.

٨- مجلسي، محمد باقر؛ **بحار الانوار**، لبنان، مؤسسۀ الوفاء بيروت، ١٤٠٤ هـ. ق